

TALABALIK DAVRIDA IRODAVIY REGULYATSIYANING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARINING O'RGANILISHI

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalik davridagi shaxsning ixtiyori, irodaviy fazilatları, irodaviy tartibga solinishi haqida nazariy ma'lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari, aniq fanlar talabalarining sub'ektiv nazorat qilish qobiliyatining o'ziga xos jihatlarini va ularning gender farqlarini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borildi. Unga ko'ra, aniq fanlar yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talabalarda subyektiv nazorat qilish qobiliyati samarali qarorlar qabul qilish va maqsadlarga erishish bilan bog'liq imkoniyatlarni yaratish, salbiy oqibatlarini bartaraf etish imkoniyatlarini topish, shuningdek, ta'lim muassasalarining salbiy oqibatlarini bartaraf etishga yordam beradigan asosiy mexanizmlardan biri ekanligini kuzatishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: irodaviy harakat, irodaviy sifatlar, sub'ektiv nazorat, irodaviy tartibga solish

Аннотация: В данной статье представлены теоретические сведения о воле, волевых качествах, волевой регуляции личности в студенческий период. Кроме того, проводились исследования по изучению особенностей субъективных контрольных способностей студентов точных наук и их гендерных различий. По ней можно наблюдать, что способность к субъективному контролю у студентов, обучающихся в области конкретных наук, является одним из основных механизмов, помогающих в создании возможностей, связанных с принятием эффективных решений и достижением целей, нахождением возможностей устранения негативных последствий и Их личная и воспитательная деятельность.

Ключевые слова: волевое действие, волевые признаки, субъективный контроль, волевая регуляция.

Abstract: This article presents theoretical information about the volition, volitional qualities, volitional regulation of a person during the student period. In addition, research was conducted to study specific aspects of the subjective control abilities of students of exact sciences and their gender differences. According to it, we can observe that the ability of subjective control in students studying in the field of specific sciences is one of the main mechanisms that help in creating opportunities related to making effective decisions and achieving goals, finding opportunities to eliminate negative consequences, and their personal and educational activities.

Key words: volitional action, volitional attributes, subjective control, volitional regulation

Aniq maqsadga egalik, tashabbuskorlik, qat'iyatlilik, istalgan natijalarga erishishdagi mustaqillik zamonaviy jamiyatda tobora qadrlı bo'lib bormoqda. Bu kabi sifatlarga ega bo'lish shaxsdan kuchli iroda bilan birgalikda irodaviy nazorat qilishni ham talab qiladi, bu ayniqsa kasbiy hamda shaxsiy rivojlanish bosqichida juda muhimdir. Shunga ko'ra, talabalarining ta'lim faoliyatida muvaffaqiyatga erishishida irodaviy regulyatsiyaning rolini o'rganish masalasi dolzarb ahamiyatga ega. Odatda kognitiv qobiliyat, kasbiy va ta'lim motivatsiyasi, o'z-o'zini baholash kabilar talabalarining ta'lim jarayonidagi samarali o'zlashtirishga ta'sir qiluvchi omillar sifatida ularni o'rganish alohida ajralib turadi, shu bilan birga irodaviy tartibga solish talabalarining ta'lim muvaffaqiyatining omili sifatida qaraladi.

Turli vaqtlarda ko'plab xorijiy tadqiqotchilar irodaviy regulyatsiya muammosiga murojaat qilishgan (V. A. Ivannikov, E. P. Ilin, V. I. Selivanov, E. O. Smirnova, T. I. Shulga, X. Gexauzen, Yu. Kulya va boshqalar)[2; 301b]. Ularning izlanishlariga ko'ra o'spirinlik davrida, universitetda o'quv va kasbiy faoliyatning boshlanishi bilan, irodaviy regulyatsiyaning roli sezilarli darajada oshadi. Universitet ta'limi zamonaviy talabalar oldiga o'z faoliyatini talablar asosida qayta qurish vazifasini qo'yadi, bunda talabaning mustaqilligi birinchi o'ringa chiqadi. Agar u o'z oldiga o'quv maqsadlarini ongli ravishda qo'ya olsa va ularning bajarilishiga erisha olsa, kasbiy takomillashtirish imkoniyatlarini ko'ra olsa, o'qishdagi muvaffaqiyatga erishiladi. Biroq, haqiqatda, zamonaviy o'quvchilar ko'pincha o'qituvchilarga ta'lim maqsadlarini belgilash, ularga erishish vositalarini va ta'lim faoliyati natijalarini baholash usullarini

tanlashda «bog‘liqdirlar». Talaba uchun vazifalarni amalga oshirishda, bilimlarni o‘zlashtirish va ularni amaliyotda qo‘llash, darslarga tayyorgarlik ko‘rish uchun bo‘sh vaqtni tashkil etish va taqsimlash jarayonida qiyinchiliklar paydo bo‘ladi. Natijada, universitet bitiruvchilari ko‘pincha mustaqil ravishda o‘z faoliyatini tashkil eta olmaydi va rahbariyatning yordami va nazoratiga muhtojlik sezadi [4; 20b].

Iroda psixologiyada shaxsning ongli ravishda o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati sifatida qaraladi. Iroda harakatni bajarish uchun ham, uni rad etish uchun ham zarurdir. Irodaning asosiy elementi ongli qaror qabul qilish harakatidir [7; 4b].

Ko‘pgina tadqiqotchilar «iroda» kabi tushunchani ko‘rib chiqishda «regulyatsiya» atamasidan foydalanganlar, bu esa ushbu jarayonlar juda yaqin degan taxmini anglatadi. Batafsil I.M.Sechenov irodaning asosiy xususiyati sifatida xulq-atvorni tartibga solishni bir necha bor ta’kidlagan. Ixtiyoriy tartibga solish deganda, ongli ravishda zaruratdan kelib chiqqan va shaxs tomonidan o‘z qaroriga binoan amalga oshiriladigan harakat qilish istagini qasddan nazorat qilish tushuniladi. Agar istalgan, lekin ijtimoiy ma’qullanmagan harakatni bajarmaslik zarur bo‘lsa, ular harakatga turtkini tartibga solishni emas, balki tiyilish harakatini tartibga solishni anglatadi [8; 208b].

Shaxsning eng muhim ijtimoiy-psixologik xususiyatlaridan biri - bu shaxsning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishishdagi mustaqillik darajasi, mustaqilligi va faolligi, u bilan sodir bo‘layotgan voqealar uchun shaxsiy javobgarlik hissi va o‘ziga ishonchidir. Ushbu umumlashtirilgan xususiyat inson xatti-harakatlarining ko‘p jihatlariga tartibga soluvchi ta’sir ko‘rsatadi, deb ishonish uchun asoslar mavjud. Universitet talabalarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirish ko‘plab shaxsiy xususiyatlar asosida yuzaga keladi, ularning asosi shaxsiy mas’uliyat va ijtimoiy jasorat bo‘lib, tadqiqotchilar ushbu jihatlarni “irodaviy regulyatsiya” tushunchasi bilan bog‘liq holda tushuntirishga intiladilar [11; 512b].

Irodaviy regulyatsiyaning eng ko‘p qo‘llaniladigan ta’riflaridan biri R.Ulrichning ta’rifi bo‘lib, u o‘ziga ishongan shaxsning asosiy xulq-atvori, hissiy va kognitiv xususiyatlarini o‘z ichiga oladi, deb hisoblaydi. O‘ziga ishonch orqali ular shaxsning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabatda talab va so‘rovlar qo‘yish va ularni amalga oshirishga erishish qobiliyatini tushunadilar. Bundan tashqari, irodaviy o‘zini o‘zi boshqarish takibiga ishonch o‘z-o‘zidan so‘rovlar va talablar (o‘ziga nisbatan munosabat), ularni namoyon qilishga jur’at etish (ijtimoiy qo‘rquv va inhibitsiyon) va ularni amalga oshirish ko‘nikmalariga (ijtimoiy ko‘nikmalar) ega bo‘lish qobiliyatini oladi [10; 368b].

Ushbu va boshqa ko‘plab tadqiqotlarga asoslanib, biz o‘z-o‘ziga ishonch - bu shaxsning o‘ziga xos xususiyati deb taxmin qilishimiz mumkin, uning asosi shaxs tomonidan o‘z qobiliyatlari va imkoniyatlarini uning uchun muhim maqsadlarga erishish. uning ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli deb ijobiy baholashidir, deya asoslashimiz mumkin. Bunday baholashlarni shakllantirish uchun asos yetarli xulq-atvor repertuari, ijtimoiy muammolarni hal qilish va o‘z maqsadlariga muvaffaqiyatli erishish (ehtiyoblarni qondirish) bo‘yicha ijobiy tajribadir. O‘ziga bo‘lgan ishonchni shakllantirish uchun obyektiv hayotiy muvaffaqiyat, maqom, pul va boshqalar muhim emas, balki o‘z harakatlarining natijalarini subyektiv-ijobiy baholash va o‘zini turli ekstremal hayotiy vaziyatlarda “qo‘lga olish” ko‘nikmasini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi deb hisoblashimiz mumkin. O‘z qobiliyatlari va imkoniyatlarning mavjudligi, “sifati” va samaradorligini ijobiy baholash yangi maqsad va vazifalarni qo‘yishdagi ijtimoiy jasoratni, shuningdek, shaxsning ularni amalga oshirishdagi tashabbusini belgilaydi. Biroq, o‘z xulq-atvori repertuariga ijobiy baho berish, bu baholashlarning qandaydir xulq-atvor “poydevori” mavjudligini taxmin qiladi.

Talabalarining o‘quv faoliyati samaradorligini oshirish, ularning faolligi va mustaqilligini shakllantirish bugungi kunda universitetning muhim vazifalaridan biridir. Mustaqillikning psixologik asosini o‘z-o‘zini tartibga solish tizimi shakllanadi, talabani o‘zi egallayotgan kasbining ahamiyatini anglagan taqdirdagina, u ongli ravishda o‘z oldiga ta’lim maqsadlarini qo‘yishi va ularning bajarilishiga erishishi, malakasini yanada oshirish imkoniyatlarini ko‘rishi mumkin. Universitetlarning ta’limning yangi modellariga o‘tishi bilan, o‘quv rejalarining o‘zgarishi va yangi kurslarning kiritilishi munosabati bilan talabalarining o‘quv faoliyatida mustaqil ishlarning roli oshadi va shuning uchun muvaffaqiyatli ixtiyoriy o‘zini o‘zi shakllantirish zarurati tug‘iladi. Shu boisdan, fan tarmoqlarning differentsiyalashuviga asosan talabalarining irodaviy regulyatsiyasi ham o‘zgachalik kasb etishi mumkin. Tadqiqotimiz davomida ahamiyat qaratadigan dastlabki jihatimiz, aynan yo‘nalishlar xilma-xilligi, o‘quv dasturlari o‘rsatidagi tafovutlar doirasida talabalarining irodaviy regulyatsiyasining o‘ziga xosliklari masalalari bo‘ldi.

1-jadval

Dj.Rotterning “Subyektiv nazorat darajasi” metodikasining Kraskel-Uollis mezoni bo‘yicha yo‘nalishlar kesimidagi tafovutlar tahlili (n=456)

№	Ko‘rsatkichlar	O‘rtacha ranglar	Statistik qiymat
---	----------------	------------------	------------------

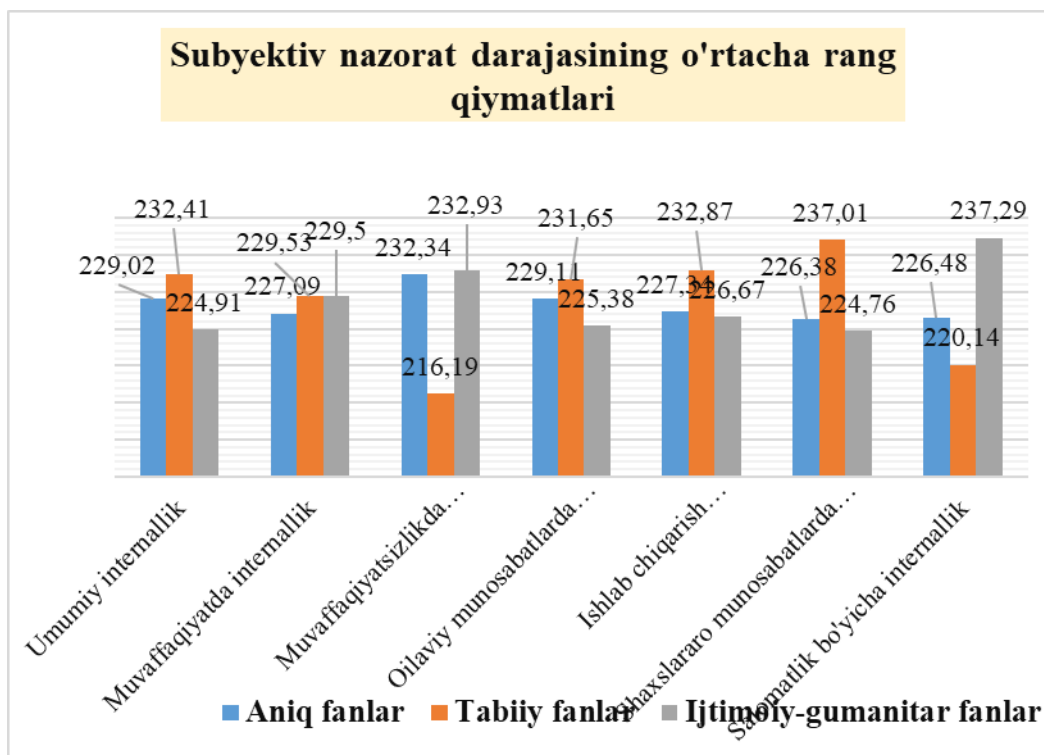
		Aniq fanlar (n=190)	Tabiiy fanlar (n=114)	Ijtimoiy-gumanitar fanlar (n=152)	H	p
1.	Umumiy internallik	229,02	232,41	224,91	,216	,897
2.	Muvaffaqiyatda internallik	227,09	229,53	229,50	,038	,981
3.	Muvaffaqiyatsizlikda internallik	232,34	216,19	232,93	1,333	,514
4.	Oilaviy munosabatlarda internallik	229,11	231,65	225,38	,155	,925
5.	Ishlab chiqarish munosabatlarida internallik	227,34	232,87	226,67	,171	,918
6.	Shaxslararo munosabatlarda internallik	226,38	237,01	224,76	,653	,722
7.	Salomatlik bo'yicha internallik	226,48	220,14	237,29	1,190	,551

Izoh: $p > 0,05$

Subyektiv nazorat darajasi - bu turli vaziyatlarda o'xshash tarzda namoyon bo'ladigan umumlashtirilgan shaxsiy xususiyatdir. Olimlarning fikricha, subyektiv nazorat darajasi shaxsning «bu yerda va hozir» sodir bo'layotgan voqealarga, shuningdek, uzoq muddatli oqibatlariga, ya'ni ijtimoiy yetuklik va shaxsiy mustaqillik uchun javobgarlik hissi bilan bog'liq. Internal tipdagi shaxslar ular bilan sodir bo'lgan barcha muhim voqealarni o'z faoliyati natijasida baholaydilar. Ular yolg'izlikda samaraliroq ishlaydi, ma'lumot qidirishda faolroq. Bundan tashqari, internal shaxslar tashabbusni talab qiladigan ishda yaxshiroqdir. Ular yanada qat'iy, o'ziga ishongan, shaxslararo munosabatlarda prinsipial, tavakkal qilishdan qo'rqmaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, internal shaxslar direktiv yetakchilikni muvaffaqiyatli amalga oshirishga qodir.

Dj.Rotterning "Subyektiv nazorat darajasi" metodikasining Kraskel-Uollis mezoni bo'yicha yo'nalishlar kesimidagi tafovutlar tahlili quyidagicha tus olganini ko'rishimiz mumkin, ahamiyatli jihati mazkur berilgan barcha ko'rsatkichlar bo'yicha yo'nalishlar farqqa ega bo'lishiga qaramasdan, sinalluvchilarimizning natijalari o'rtasida ishonch darajasidagi ahamiyatli farqlar kuzatilmaganida bo'ldi. Xususan, umumiy internallik, ya'ni o'zlari bilan sodir bo'layotgan voqealar, o'z harakatlari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladigan shaxslarga xos bo'lgan xususiyat ko'rsatkichida tabiiy fanlar yo'nalishi bo'yicha tahsil oluvchi talabalarda nisbatan yuqori ustunlik uzatilib, buni ulardagi "ushlagan joyini oxirigacha sug'urib olish", natijasining ketishidan quvishda sabr-matnat ko'rsatish darajasining baland bo'lishlari bilan ham izohlashimiz mumkin ($H=0,216$, $p \leq 0,897$). Muvaffaqiyatda internallik darajasida ham ($H=0,038$, $p \leq 0,981$) tabiiy fanlarga mansub yodnalishlar bo'yicha tahsil oluvchi talab-yoshlarda farqli jihatlar kuzatilib, ushbu talabalarda yangiliklar, muvaffaqiyatlar oldida "o'zini yo'qotib qo'ymaslik", bosiqlik ila olg'a odimlash kabi hislatlarning xarakter xususiyatlari tarkibida ta'lim jarayoni orqali singdirilib borilgani bilan tavsiflashimiz mumkin.

Muvaffaqiyatsizlikda internallik ko'rsatkichi bo'yicha esa aksincha natija kuzatilgan bo'lib ($H=1,333$, $p \leq 0,514$), ijtimoiy-gumanitar fanlar yo'nalishida tahsil oluvchi talabalarda yaqqol ustunlik aniqlanib, bu ularning "jahl chiqqanda aql ketadi" qabilidagi maqolga monand "o'z ichki kechinmalariga chuqur berilishlari" natijasi, shuningdek, ta'limni juda ham insonparvarlashtirish jarayonidagi insoniy hislatlarning emotsiyalarga "hokim bo'la olmaganligining" mahsuli deya qarashimiz mumkin. Oilaviy munosabatlarda internallik bunda shaxs oiladagi har xil vaziyatlarda o'zini qo'lga ola biladi, emotiv harakatlar qilishdan "tiyiladi" ($H=0,155$, $p \leq 0,925$). Ushbu shkala bo'yicha ham tabiiy fanlar yo'nalishiga mansub talabalarda ustunliklar aniqlanib, ulardagi bir masala ustida natija chiqmaguncha ishlash ko'nikmasi oilaviy hayotga ham ko'chib borganligi sababidan, oilada duch keladigan qiyinchilik va tushunmovchiliklarga nisbatan "obyektiv" baho berish pozitsiyasini egallashi - turli noxush oqibatlariga olib keluvchi destruktiv xarakterdagi nizolarning oldini olish "kaliti" bo'lib xizmat qilishi mumkinligi ma'lum bo'ladi.

1-rasm. Dj.Rotterning “Subyektiv nazorat darajasi” metodikasining o’rtacha rang qiymatlari.

Ishlab chiqarish munosabatlari ($H=0,171$, $p\leq 0,918$) hamda shaxslararo munosabatlarda internallik ($H=0,653$, $p\leq 0,722$) ko’rsatkichlarida ham tabiiy fanlar yo’nalishida ta’lim oluvchi talabalarda ustunlik kuzatilgan bo’lsa, pastroq ko’rsatkichlar ijtimoiy-gumanitar yo’nalishda tahsil oluvchi talaba-yoshlarning natijalarida qayd etilgani ma’lum bo’lganini ko’rishimiz mumkin. Ushbu jihatni fan va amaliyot hamkorligi, ishlab chiqarish munosabatlarini texnikaviy ta’minlashda ijtimoiy-gumanitar fanlarga oid yo’nalishlarda ta’lim oluvchi talabalarning kasbiy faoliyatida unchalik muhim ahamiyat kasb etmasdan, ko’proq estetik zavq bag’ishlaydigan ishlar bilan shug’ullanish motivining balanadligi bilan, ikkinchi tarafdan esa, “gapga ustamonliklari” oqibatida shaxslar bilan munozaraga kirishganda “yeti o’lchab bir kes” tamoyiliga kamroq amal qilgan holda “tezkor savolga tezkor javob” prinsipining muloqot jarayonida yetkachilik qilishi bilan ham tavsiflashimiz mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, mazkur metodikaning boshqa ko’rsatkichlari bo’yicha ham sinaluvchilarning natijalari o’rtasida ahamiyatli farqlar kuzatilmagan bo’lib, ushbu jihatlar talabalar birdek o’zlarini oilaviy hayotidagi voqealar uchun javobgar, o’z harakatlarini ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etishda, jamoada munosabatlarni rivojlantirishda, o’z taraqqiyotida muhim omil, o’zlarini boshqa odamlar bilan bo’ladigan norasmiy munosabatlarini boshqarishga, o’zlariga nisbatan hurmat va hamdardlikni uyg’otishga qodir, o’zlarining sog’lig’i uchun asosan o’zini javobgar (agar kasal bo’lsa, o’zini buning uchun ayblaydi va tiklanish ko’p jihatdan o’zing harakatlariga bog’liq) deb hisoblablashlaridagi qarashlarining o’xshashliklari natijasi sifatida baholashimizga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. Corno, L. The best_laid plans // *Educat. Researcher*. 1993. Vol. 22. P. 14—22.
2. Corno, L., Kanfer, R., The role of volition in learning and performance // *Review of research in education*. 1993. Vol. 19. P. 301-341.
3. Kalin V.K. Volitional regulation of activity. Tbilisi, 1989. P. 85.
4. Il’in E.P. Psychology of will. Petersburg: Peter, 2000. Pp. 20–38.
5. Nartov A.A. (2017) Volevaya samoregulyatsiya studentov: analiz osnovnykh napravlenii issledovaniy [Individually-psychological correlates of conflict behavior strategies for students]. *Psixologiya. Istoriko-kriticheskie obzory i sovremennye issledovaniya* [Psychology. Historicalcritical Reviews and Current Researches], 6 (4A), pp. 136-145.
6. Zimmerman B.J. Dimensions of academic selfregulation: A conceptual framework for education // Schunk D.H.,

7. Zimmerman B.J. (eds). Selfregulation of learning and performance: Issues and educational applications. Hillsdale, NJ: 1994. P. 3–21.
8. Иванников, В.А. Психологические механизмы волевой регуляции [Текст] / В.А. Иванников. – М.: Питер, 2006. – 208 с.
9. Ильин, Е.П. Психология воли [Текст] / Е.П. Ильин. – СПб: Питер, 2000. – С. 20–38.
10. Ильин Е.П. Психология воли. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 368 с
11. Краткий психологический словарь / под общей ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.
12. Калинин, В.К. Волевая регуляция деятельности [Текст] / В.К. Калинин. – Тбилиси, 1989. – 85 с
13. Лазурский, А.Ф. Избранные труды по общей психологии. Психология общая и экспериментальная / А.Ф. Лазурский. – СПб. : Алетейя, 2001. – 288 с.
14. Наливайко Т.В. Особенности проявления жизнестойкости в структуре социально-психологических свойств личности студентов / Т.В. Наливайко, З.А. Шакурова // Вестник южно-уральского государственного университета. – 2010. – № 27. – С. 44-49.
15. Селиванов, В.И. Основные подходы к психологическому исследованию волевой активности личности [Текст] // Экспериментальные исследования волевой активности / В.И. Селиванов. – Рязань, 1986. – 138 с
16. Пуни, А.Ц. Некоторые вопросы теории воли и волевая подготовка в спорте // Психология и современный спорт [Текст] / А.Ц. Пуни. – М.: ФиС, 1973. – С. 144–162.